
Небојша С. Шулетич
(Балканолошки институт САНУ, Београд)

НИШКИ И ТОПЛИЧКИ ВЛАДИКА ЈОАНИКИЈЕ (1702–1734)¹

Анстракт: Владика Јоаникије један је од најзначајнијих старешина Нишке и Топличке епархије у XVIII веку. У чланку се разматрају важнија питања о његовој управи епархијом, митрополијским двором и газдинством и саопштава неколико до сада непознатих података из архива османске пореске администрације у Цариграду. На основу ових података поуздано је утврђен датум његовог ступања на дужност, као и чињеница да је у последњим годинама живота био у сукобу с патријархом Арсенијем Јовановићем (1724–1748).

Кључне речи: Владика Јоаникије, Нишка епархија, патријарх Калиник I, патријарх Арсеније Јовановић, Српска патријаршија, кредит, камата

Као први старешина Нишке и Топличке епархије после Рата Свете лиге (1683–1699) владика Јоаникије (1702–1734) је више од тридесет година био посвећен обнови Српске патријаршије, изградњи црквене инфраструктуре у својој епархији и формирању новог митрополијског газдинства. Поред чињенице да је на сабору архијереја 1724. године уз рашког владика Арсенија и босанског Мелентија био предложен за избор у звање патријарха, у литератури се неизоставно помиње његова улога у изградњи саборног храма Св. Николе у Нишу и цркве Св. Прокопија у Прокупљу.² У односу на друге српске јерархе из тог времена, о његовом животу сачувано је нешто више извора. Помиње се у два службена акта која је издала канцеларија српских патријараха 1709. и 1713, неколико записа и натписа, краткој биографији патријарха Арсенија Јовановића

¹ Чланак је резултат рада у Балканолошком институту САНУ, који финансира Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије на основу Уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2023. години број 451-03-47/2023-01 од 17.1.2023. nebojsa.suletic@bi.sanu.ac.rs

² М. Милојевић, *Обити лист Патријаршије пећке*, Гласник Српског ученог друштва XXXV (1872), 78. Ктиторски натпис о изградњи храма Св. Николе: Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, II, Београд 1903, запис бр. 2402; П. Гагулић, *Црква Св. Николе у Нишу*, Ниш 1963, 17–19; М. Раковица, *Саборна црква у Нишу: поводом 200 година малог саборног храма*, Ниш 2019, 62–63.

(1724–1748) и списку архијереја у *Руварчевом летопису*.³ Најзначајнији и најсадржајнији извор о његовој управи су две бележнице у које је од 1727. године својеручно уписивао податке о одржавању митрополијског двора, приходима и расходима епархије, зајмовима које је закључивао код османских банкара и динамици њихове отплате.⁴ У османским изворима није му било трага, изузев што је у берату (указ о именовану на дужност) нишког владике Георгија Поповића (1735–1737) поменут као недавно упокојени митрополит.⁵

У овом чланку представићу један до сада непознати документ османског порекла, који омогућава да се коначно реши питање датума његовог именовања за епископа Ниша, али и да се преиспитају нека важна питања из прошлости Српске патријаршије у првој половини XVIII века. У питању је извод из регистра берата које је црквеним јерарсима у Османском царству издала *Канцеларија епископских муката* (тур. *Piskopos Mukata'asi Kalemi*) у Цариграду.⁶ У овом документу налазе се подаци о четири берата које је османска администрација издала митрополиту Јоаникију, али је забележен и један до сада непознат детаљ из његове биографије. Пред крај живота он је био смењен с положаја, а као разлог за смену наведено је неиспуњавање финансијских обавеза према патријарху Арсенију. У прилогу чланка приложен је факсимил документа, транскрибовани текст на турском и превод на српски језик.⁷

У даљем тексту осврћу се на неколико важнијих питања у вези с црквеном управом овог заслужног српског архијереја, а нарочито на питање финансијског дефицита, који је у првој половини XVIII века обележавао свакодневицу не само Нишке и Топличке епархије, већ и целокупне Српске патријаршије и битно утицао на губитак њене аутокефалности 1766. године.

³ Јоаникијев запис на Архијерејском чиновнику: Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, V, Сремски Карловци 1925, запис бр. 7449. Владичанске синђелије из патријарашке канцеларије: *Старине србске: Синђелија митрополита дабарског кир Мојсеја*, Беседа 10 (1870), 159–160; Д. Руварац, *Грамате митрополитске и патријарашке*, Српски Сион (1905), 558. Биографија патријарха Арсенија: М. Милојевић, *Обити лист Патријаршије пећке*, 77. *Руварчев летопис*: Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Сремски Карловци 1927, бр. 169. Запис о закључивању зајма за изградњу храма Св. Прокопија: Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, II, запис бр. 2625.

⁴ Ј. Хади-Васиљевић, *Тевтери Нишке митрополије (од 1727–1737 год)*, Зборник за историју Јужне Србије и суседних области, I, Скопље 1936, 35–76. (даље: *Тевтери*).

⁵ Љ. Чолић, *Турски документи за историју Српске православне цркве. Фонд Глише Елезовића*, Приштина 1996, 60–63.

⁶ Р. Тричковић, *Српска црква средином XVII века*, Глас САНУ 320, Одељење историјских наука 2, Београд, 1980, 61 и даље; Н. Шулетић, *Подаци о бератима архијереја Пећке и Охридске архиепископије у дефтеру прихода Канцеларије црквених муката (ВОА, КК 2542-33)*, Српске студије 1 (2010), 181–182.

⁷ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (даље: ВОА), Kamil Kerem Tasnifi (даље: КК) 2542, 26.

Пустошење Нишке и Топличке епархије (1689–1690)

Рат Свете лиге (1683–1699) који је вођен између Османског царства с једне и коалиције хришћанских држава (Свето римско царство, Папска држава, Венеција, Пољска, Русија) с друге стране, изазвао је крупне друштвене и економске промене на целокупном српском етничком простору. Изузетак није било ни подручје Нишке епархије, чији је старешина 1689. године избегао у Цетињски манастир.⁸ „Веља беда“ коју је владика Рувим у једном запису навео као разлог због којег је напустио епархију, била су дејства хабзбуршке војске, која су се после ослобођења Београда (6. септембра 1688) из Угарске пренела на подручје Мачве и Поморавља. Царске трупе и добровољци организовани у чете Српске милиције остварили су 1689. године низ значајних војних успеха, међу којима је било и освајање Ниша (24. септембра).⁹ Одавде је царски командант, маркграф Лудвиг Баденски, повео главни део војске према Видину, а генерал Енеја Силвио Пиколомини појачао своје одреде четама српских устаника и наставио да наступа према Приштини и Скопљу. Пиколомини се пробио до Скопља, а потом повукао у Призрен, где се састао са српским патријархом Арсенијем Црнојевићем, који је од тада своју судбину чврсто везао за бечки двор. Почетком децембра велики везир Мустафа-паша Ћуприлић покренуо је војну офанзиву у којој је највећу цену за дотадашње османске поразе платило хришћанско становништво. Када је османска војска поново запосела Ниш (9. септембра 1690), у Нишкој и Топличкој епархији било је уништено неколико десетина села и значајан део црквене инфраструктуре.¹⁰ Међу хиљадама избеглица које су се кретале према Београду налазио се и топлички (белоцрквански) владика Спиридон.¹¹ Због невере коју му је починио патријарх Арсеније, османски султан је конфисковао Пећки манастир и даровао га је румелијском беглербегу Мустафи Сакол-паши. У критичном тренутку за опстанак Српске цркве, свештеник Калиник из Скопља успоставио је контакт с васељенским патријархом и великим везиром у Цариграду, где је 1. рецеба 1102. (31. март 1691) именован за старешину Пећке патријаршије. Свестан тешких економских прилика у овој области, Ћуприлић је умањио редован годишњи порез (одсек, кесим) Српске цркве с некадашњих 100.000 на 70.000 акчи. Тим чином започео је дуготрајан процес који је Радмила

⁸ „Здѣ прѣдох ва лѣто ж̄ р̄ ч̄ з̄ азъ грѣшнн Рѣвнѣ, владика нарѣченн Нишъ и Лѣсковѣ, прѣидох ва монастѣрѣ Цетинѣ ва Чрнен Горн ѿ веліе бѣде, кою презъ да кажѣ сваке цхѣдрн цможе знати цо се чинн кѣде се царство нздменѣ татію хвн! хвн! цо дочекасѣо грѣх радн наших! Може богъ дати выѣгнн васеѣдъ архнеродъ общаго оца н патрїарха н свою епархїю, зане смѣо разагнати ѿ безбожнїхъ чедъ.“ Д. Вуксан, *Рукописи Цетињског манастира*, Зборник за историју Јужне Србије и суседних области 1, Скопље 1936, 203.

⁹ Р. Веселиновић, *Срби у Великом рату 1683–1699*, Историја српског народа III/1, Београд 1993, 508–551.

¹⁰ Т. Катић, *Турско освајање Србије 1690. године*, Београд 2012, 53–77.

¹¹ Помиње се међу учесницима сабора црквено-народних првака у Београду 18. (28) јуна 1690. К. Суботић, *Уговори између Леополда I и српског народа*, Летопис Матице српске 184 (1895), 7.

Тричковић назвала *другом обновом* Српске патријаршије.¹² Калиник је поступно изграђивао сабор архијереја, јер именовање нових епископа није зависило само од избора поузданих људи који би обављали ову службу, већ и од способности верника да материјално обезбеде јерархију новчаним прилозима. На обнову катедре Нишке епархије чекало се до пролећа 1702. године када је у епископску службу уведен владика Јоаникије. Пошто некадашња Топличка епархија није имала довољно верника који би могли да издржавају засебан владичански двор, одлучено је да се ова црквена јединица споји с Нишком епархијом. Да ли је до спајања двеју епархија дошло 1702. године или нешто касније, на основу постојећих извора се не може поуздано закључити.

Владика Јоаникије у регистрима Канцеларије епископских муката

Из бележака османске пореске управе сазнаје се да су владници Јоаникију током његове црквене управе била издата четири берата, при чему је он сваки пут био у обавези да уплати државној благајни таксу *нешкеш* од 4.000 акчи. Први берат добио је приликом именовања за митрополита Ниша, 25. зулкадеа 1113. (23. април 1702). Тиме је коначно је утврђен датум његовог ступања на дужност.¹³ Молбу за именовање поднео је патријарх Калиник I. Није без значаја поменути да је током процедуре именовања наведено да се Јоаникије поставља уместо митрополита Јефtimiја, а не Рувима, како би се могло очекивати. Будући да је Јефtimiје био именован за „митрополита области Ниша и подручних места“ 19. мухарема 1096. (26.

¹² Р. Тричковић, *Српски патријарх Калиник I. Друга обнова Пећке патријаршије*, Историјски часопис 39 (1992), 87–118; Н. Шулетих, *Берат патријарха Калиника I*, Зборник Матице српске за историју, 83 (2011), 97–104; Исти, *Пореске обавезе 'Пећке патријаршије' у време патријарха Калиника I (1691–1710)*, Зборник Матице српске за историју, 88 (2013), 7–23.

¹³ У његовој најновијој биографији која је објављена у *Српском биографском речнику* наводи се да је нишки митрополит постао „[...] средином прве деценије XVIII века“, док се „у изворима на српском језику први пут помиње 1709, када је на сабору у Пећи учествовао у избору Мојсија Петровића за дабро-босанског митрополита.“ Г. Васин, *Јоаникије, митрополит нишки*, Српски биографски речник, IV, Нови Сад 2009, 415–416. Док је време ступања на епископски престо аутор биографије претпоставио, најстарији извор у којем се владика помиње утврђен је у: Р. Тричковић, *Нишка митрополија у XVIII веку*, Историја Ниша I, Ниш 1983, 239–240, 261; Иста, *Београдски пашалук 1687–1739. године*, Београд 2013, 362–372. Ауторка, међутим, грешити када тврди да је Јоаникије после смрти патријарха Калиника I (1710) био присилно премештен у Темишварску епархију, јер је овом епархијом у то доба управљао његов имењак, Јоаникије Владисављевић. Да се ради о двојници архијереја с истим именом доказује синђелија о именовању Мојсеја Станојевића за вршачког епископа из 1713. године, у којој су истовремено наведена оба Јоаникија. Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Сремски Карловци 1927, бр. 169. У биографском лексикону Саве Вуковића не наводи се ниједан податак из живота владике Јоаникија пре 1722. године. (С. Вуковић, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, Београд и др. 1996, 233).

децембра 1684), а „владика наречени Нишу и Лесковцу“ Рувим избегао у Црну Гору 1689, очигледно је да Рувим због ратног стања није регулисао свој правни статус у престоници.¹⁴

Први берат владике Јоаникија важио је за време владавине султана Мустафе II (1695–1703), нешто више од годину дана. После ступања на престо Ахмеда III (1703–1730), Јоаникије је као и све друге бератлије у Османском царству имао обавезу да обнови берат. Према регистру Канцеларије епископских муката датум издавања новог документа поклапа се с датумом владаревог устоличења - 10. ребиулахир 1115. године (23. август 1703).

Трећи берат Јоаникију је издат 19. ребиулевела 1143. (2. октобра 1730), на дан када је устоличен султан Махмуд I (1730–1754). Поновна подударност датума ствара основ за претпоставку да су ови подаци антидатирани, јер се у пракси веома ретко дешавало да се владичански берати издају на дан када је владар ступао на трон. Напротив, молбе за обнављање берата подношене су неколико седмица, па чак и више месеци после истека важности старих. На овом месту ваља напоменути и то да се датум трећег берата владике Јоаникија налази се и на обновљеном берату патријарха Арсенија Јовановића (1724–1739).¹⁵

Издавање четвртог и последњег берата митрополиту Јоаникију везано је за један до сада непознати инцидент, који је у последњим годинама његовог живота пореметио односе у врху Српске цркве. Јоаникије је, наиме, на захтев патријарха Арсенија 16. шабана 1143. (24. фебруар 1731) смењен с положаја. Из кратког текста које је записао османски чиновник може се закључити да је разлог за смену било неиспуњавање новчаних обавеза митрополита према патријарху. На место старог владике постављен је Симеон Поповић, али је убрзо уследила реакција османске елите из Ниша. Порти су се у корист Јоаникија обратили — нишки кадија Халил, старешине градске посаде и румелијски везир Хусеин-паша. Премда се радило о унутрашњем питању цркве, коначна одлука донесена је супротно вољи патријарха Арсенија. Одлука о именовању Симеона Поповића опозвана је 21. мухарема 1144. (26. јул 1731), па је уз образложење да захтев патријарха Арсенија није био праведан, на чело Нишке епархије враћен ранији митрополит (sâhib-i evvel). С новим бератом у поседу Јоаникије је дочекао дан упокојења. Преминуо је у новембру 1734, а 10. сафера 1148. (2. јул 1735) на његов положај постављен је митрополит Георгије Поповић.

Архијерејска титула

Иако се у османским регистрима владика Јоаникије назива *митрополитом* и премда је ову титулу и сам користио, постоји разлог због којег се на овом питању вреди кратко задржати.¹⁶ Наиме, у два документа

¹⁴ ВОА, КК 2539, 33.

¹⁵ Љ. Чолић, *Турски документи за историју Српске православне цркве. Фонд Глише Елезовића*, Приштина 1996, 47-52.

¹⁶ У османским документима означавањем је као *митрополит неверника нишке*

која је издала патријарашка канцеларија у Пећи, он није титулисан као *митрополит*, већ као *епископ*. Оба акта описују архијерејски сабор који је обавио избор нових владика и оба су издата у Пећком манастиру, први 4. новембра 1709. и други 21. децембра 1713. Документи показују да се у то време у Српској цркви правила разлика између групе архијереја који су означавани насловом *свеосвештени митрополит* и групе која је означавана насловом *богољубазни епископ*.¹⁷ Ова разлика испоштована је и у *Руварчевом летопису*, где су уз биографију патријарха Мојсеја Рајовића (1712–1724) наведена имена свих српских архијереја из времена његове управе.¹⁸ Митрополити су били скопски, београдски, захумски (херцеговачки), босански, рашки, темишварски и ваљевски (ариљски), а епископи самоковски, коласијски, нишки и себешки (вршачки). У сва три извора владика Јоаникије је титулисан као *епископ*, а не као *митрополит*, што не може да буде случајност. С друге стране, он је 27. јула 1715. својом руком записао да је један рукопис био власништво *прѣвосвѣщеннаго митрополита богоспасниѣ епархіѣ Белоцркваскѣ и Нишскѣ*.¹⁹ *Митрополитом* се доследно називао и у бележницама које је, како је речено, водио у раздобљу од 1727. до 1734. Наведене противречности се на основу расположивих извора не могу објаснити.

Обнова Нишке епархије: црква, двор и епархијско газдинство

По доласку на чело Нишке и Топличке епархије, владика Јоаникије је морао изнова да ствара услове за вођење нормалног литургијског живота своје пастве. Иако у раздобљу од 1702. до 1727. године нема писаних трагова о његовим активностима, извесно је да се у то доба бавио изградњом поверења између православног народа и османских власти у Нишу. Неповерење које су после непријатних искустава у Рату Свете лиге Османлије осећале према хришћанској раји, било је додатно продубљено последицама Аустријско-турског рата 1716–1718. године, када су се границе хабзбуршких земаља спустиле на Западну Мораву. Тада је Ниш постао крајишко место, па је његова хришћанска заједница морала да буде под будним надзором власти. У даљем тексту ће бити више речи о томе с колико је пажње митрополит настојао да гради добре односе с муслиманском заједницом у својој епархији, нарочито с друштвеном елитом и носиоцима државне власти. Коректни односи с овим друштвеним групама били су неопходан услов за обнову митрополије, која у то време није имала ни свој

области и подручних места (metropolid-i kefere-i vilâyet-i Niş ve tevâbi'hâ), што не решава питање његове титуле, будући да се у османским канцеларијама није увек правилно користила терминологија Православне цркве. Н. Шулетић, *Подаци о бератима архијереја Пећке и Охридске архиепископије у дефтеру прихода Канцеларије црквених муката (ВОА, КК 2542-33)*, Српске студије 1 (2010), 177–193.

¹⁷ *Старине србске*, 159–160; Д. Руварац, *Грамаде митрополитске и патријарашке*, 558.

¹⁸ Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Сремски Карловци 1927, бр. 169.

¹⁹ Исти, *Стари српски записи и натписи*, V, запис бр. 7449.

саборни храм. Будући да се у Османском царству православни храмови нису могли изнова подизати, већ само обнављати на местима где су постојали у време успостављања османске владавине, нишки хришћани су око 1720. године предузели неопходне кораке да обнове некадашњу катедралну цркву која је била посвећена Светом Николи. По завршетку радова 1722. изнад црквених врата постављена је плоча с натписом на грчком и српском језику, где се међу ктиторима на првом месту помиње владика Јоаникије.²⁰ Новац за изградњу храма парохијани су узајмили од трговца Димитрија из Костура, али је после неколико година дошло до проблема око отплате дуга, па је владика ову обавезу 1727. године преузео на себе, односно на митрополију. У цркви је било постављено неколико кутија које су служиле за сакупљање новчаних прилога различите намене. У *црквеној кутији* сакупљали су се прилози за потребе храма, а у *патријархову, дечанску, синајску и божогробску* полагаани су новчани прилози за старешину Српске цркве и назначене монашке заједнице. О одржавању храма, сакупљању и дистрибуцији поменутих прилога старао се колегијум *епитропа*, чије је чланове бирао владика међу најбогатијим и најугледнијим Нишлијама. Иако кутије никада нису биле празне, приходи којима је митрополит располагао нису били довољни да се лако ослободи варошког дуга који је преузео на себе. Вероватно је лоше искуство с овим дугом утицало на његово држање приликом уговарања зајма за изградњу цркве Св. Прокопија у Прокупљу. Иако се ангажовао да добије подршку топличких спахија и неопходне дозволе од османских власти, митрополит није пристао да се обавезује око закључивања зајма. Новац је овога пута набављен код Исака Јенишехирлије, личног банкара румелијског беглербега Ахмед-паше, а за исплату дуга јемчили су поименце пописани житељи Прокупља, кнезови и угледни сељани из Прокупачке нахије.²¹

Судећи према записима из бележнице владике Јоаникија, језгро епархијске економије у последњих осам година његове црквене управе састојало се из двеју целина. Прву целину чинили су епископски двор и земљишта у близини двора. Као и у другим српским епархијама тог времена, митрополијска резиденција налазила се у хришћанској махали која је била образована на рубу урбаног насеља. У првој половини XVIII столећа језгро српског Ниша налазило се око 3 км јужно од тврђаве, на потесу од данашњег Старог гробља према цркви Св. Николе.²² Ту је осим храма и резиденције, епархија поседовала две баште и винограде, чија је укупна вредност била процењена на 4.000 гроша. Други део економије налазио се нешто северније, у селу Матејевцима. И овде је епархија поседовала

²⁰ „Изволенне соца и съпоспешенне сына и съвршенне светаго дѣха създа се си божествнн храмъ светаго соца Николае трѣдоуѣ и подвигоуѣ пресоскещененшаго господина и дитропоанта нишкаго кнѣго квр Їоанникѣа и слѣжителен и архидѣаконъ Серафѣон, помощноу вселѣ христанѣи и рѣвствоуѣ и трѣговцеи и настоател кнр Стоанъ, въ лето #ѣѣѣѣ, сот рѣжд. #ѣѣѣѣ, Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, II, запис бр. 2402; П. Гагулић, *Црква Св. Николе у Нишу*, 17–19. О значају овог култног места: М. Ракоција, *Саборна црква у Нишу*, 61–63.

²¹ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, II, запис бр. 2625.

²² Р. Тричковић, *Урбани развој Ниша у XVIII веку*, Историја Ниша I, Ниш 1984, 243–261.

имовину чија је вредност била процењена на 4.000 гроша, а чинили су је виногради, баште, њиве, помоћни објекти и опрема за производњу вина и ракије.²³ Судаћи према надницама радника који су окопавали и резивали винограде, чини се да су матејевачки виногради (копање 10,5 гроша и 5 пара, резање 9 гроша и златник) били барем два до три пута већи од нишких (копање 4 гроша и 32 паре, резање 3 гроша).²⁴ Како је већи део поменутих аграрних површина био у државном власништву, владика је за њихово коришћење плаћао таксе. Матејевачком заиму Хусеин-бегу и нишково спахији Хасану плаћао је кесим (паушално утврђена свота новца) за земљу, али је с њима остваривао и друге облике пословне сарадње. Од њих је куповао пољопривредне производе — сламу, јечам, суражицу, грожђе — а понекад их је, нарочито о Васкрсу, даривао кафом и текстилом.²⁵ Неколико записа указује на вредност њиховог пословања. Хусеин-бегу матејевачком је, на пример, на име дуга за кесим за цркву и земљу 14. марта 1730. године платио 55 гроша и 3 паре.²⁶ Другом приликом му је „које за сламу, које за ћесим, и друго које зашто“ дао 44 гроша.²⁷ У два наврата му је на име кесима за цркву дао 8 и 10 гроша, а за земљу у Матејевцима по 10 гроша. Део епархијске економије налазио се у селу Власе, које данас не може поуздано да се убикује. Могуће је да се налазило у близини Матејеваца, јер је било у надлежности јасеновичког заима, коме је владика 1730. године платио 320 аспри (2,67 гроша) за воденицу, ливаду и масло.²⁸ Исте године је за надницу од 10 гроша ангажовао 50 дунђера за извођење неког грађевинског посла у Власима.²⁹

Поред радника које је унајмљивао за извођење конкретних послова, владика је у својој служби увек имао неколико људи који би се условно могли сматрати делом његовог двора. Тако је, на пример, 1730. године за плату од 5 гроша унајмио на пола године кафецију Ивана.³⁰ За годишњу плату од 12 гроша, кошуљу и папуче, унајмио је мађера (кувара) Илију.³¹ Исте године запослио је „момке“ Ивана, Поган делију, Стојана из Крајков(ца), Марка из Тешице, Грујицу из Житковца, Ђору, старца Богдана и још неколико радника. С већином је закључио уговор на годину дана за плату од 10 до 15 гроша у новцу и неколико гроша у одећи и обући (хаљине, долама, папуче, чизме). Двору су припадали и свештеници, који су служили при катедралном храму, али и обављали друге послове. Између осталог, једном годишње сакупљали су од хришћана у Нишкој и Топличкој епархији патријарашке и владичанске таксе. За ову врсту

²³ Д. Руварац, *О прелазу владике нишког Георгија Поповића на ову страну*, Српски Сион (1906), 537; *Тевтери*, 75–76.

²⁴ *Исто*, 44.

²⁵ *Исто*, 42, 52.

²⁶ *Исто*, 44.

²⁷ *Исто*, 50.

²⁸ *Исто* 47.

²⁹ *Исто*, 44.

³⁰ *Исто*, 42.

³¹ *Исто*, 45, 47.

послова владика се користио и услугама јасакчије Мехмед-баше. Међу свештеницима се 1728. године помињу протосинђел Серафион, поп Алекса, поп Антоније, поп Арсеније, поп Недељко, поп Тричко, ђакон Стефан. Везаност поменутих радника и свештеника за двор огледала се и у томе што је владика за све њих плаћао османским харачарима цизју, која га је, на пример, 1728. године коштала 60 гроша.³² Осим тога, сваки члан економије добијао је од владике о Васкрсу мањи новчани поклон.

Ванредни трошкови

Значајне своте новца владика је трошио на куповину кафе и текстила, делом за потребе двора делом за поклоне османским чиновницима и пословним партнерима. Тако је 13. марта 1730. године трговцу из Ражња кафу платио 79 и по гроша. Истога дана од трговца Сулејмана купио је још 12 ока или 15,4 кг нешто јефтиније кафе по цени од 75 пара за оку.³³ Наредне године забележио је да је од марта до јула код ражањског трговца хаџи Мустафе направио дуг за кафу од 200 гроша и 10 пара. Већи део тада купљене кафе поклонио је спахијама који су имали тимаре у Топлици.³⁴ Када је Ражналији платио 209 гроша, рачунао је да му је остао дужан још 51 грош.³⁵ Велике набавке забележио је и 1732. године, када је код трговца Сулејмана купио 70 ока или око 90 кг кафе по цени од 166 гроша.³⁶

Наведене набавке можда не могу да се сматрају редовним трошковима двора у правом смислу те речи, јер је већи део купљене робе владика поклонио османским чиновницима. Али с друге стране, разумно је претпоставити да се таква љубазност од њега очекивала и да му је било у интересу да буде љубазан према утицајним комшијама исламске вере. У сваком случају, поклони су у одређеним приликама били уобичајена ствар и чинили су значајну ставку међу расходима епархијског двора. Када је 23. августа 1732. године у Ниш допутовао нови мухафиз, Мустафа-паша, владика је паши и људима из његове пратње поделио дарове (кафу, шећер, текстил, свеће, огледала) у вредности од око 130 гроша.³⁷ Ако се имају у виду честе смене нишких везира, ови поклони скоро да се могу сматрати редовним расходом. Према истраживањима Радмиле Тричковић, од 1721. до 1734. године именована су чак седморица нишких везира: Топал Осман-паша (1721), Абдулах-паша (1727), Ибшир Хусеин-паша (1730), Мехмед-паша (1731), Исмаил-паша (1732), Ахмед-паша (1733) и Ебубекир-паша (1734).³⁸ Нема сумње да је приликом доласка сваког од ових везира у Ниш, владика даривао пашу и људе из његове пратње поклонима у вредности оних из 1732. године. Поклонима сличне вредности даривао је утицајне

³² Исто, 41–42.

³³ Исто, 44.

³⁴ Исто, 49.

³⁵ Исто, 50.

³⁶ Исто, 52.

³⁷ Исто, 53.

³⁸ Р. Тричковић, *Београдски пашалук*, 364–365.

суграђане с пашиног двора приликом Васкрса. Тако је 1730. године забележио да „око Васкресенија отиде по капија 18 ока кахве и 42 јагњета за 22 гроша и 1 пару“.³⁹ Пошто је оку кафе плаћао 2,5 гроша, следи да су га поклони за пашин двор 1730. године коштали 67 гроша.

Приходи владике Јоаникија

Иако није сачуван ниједан од четири берата митрополита Јоаникија, њихов садржај није тешко реконструисати, будући да су ови документи састављани по јединственом обрасцу. Стога нема сумње да је текст Јоаникијевих берата био веома сличан тексту берата његовог наследника Георгија Поповића из 1735. године. Текст којим је владар описивао приходе нишких владика вероватно је био истоветан, јер се у готово неизмењеном облику може наћи и у бератима других архијереја из тог времена. Приходи митрополита Јоаникија били су дефинисани на следећи начин:

„Милостиња у новцу, ајазма, таксе за панађуре, „банка“ за њихове цркве, по 12 акчи годишње од сваке куће и по један златник од сваког попа за патријаршију и исто толико од сваке куће и од сваког попа за митрополију, онолико колико се од раније давало за прво, друго и треће венчање и онолико жита колико су неки хришћани раније давали уместо миријске дажбине (у новцу), и остале дажбине које су постојале од раније.“⁴⁰

О томе како је реализација митрополитових права изгледала у пракси, може се стећи представа на основу садржаја Јоаникијевих бележница. У јануару 1732. године, на пример, митрополит је сакупљао годишњи приход у Нишком вилајету и области Алексинца и Ражња. Од укупно 1.660 кућа наплатио је 684 и по гроша.⁴¹ Наредне 1733. године, сакупио је 724 гроша и то на потесу дуж реке Нишаве (од села Јелашнице до Лалинца) 401 грош, на потесу уз Јужну Мораву (од села Медошевца до Ражња) 193 и по гроша, и у источном делу Нишког кадилука (од села Бренице до села Врежине) 130 гроша и 13 пара. Исте године у Крушевачкој нахији сакупио је 191 грош.⁴² Лесковачки кадилук дао му је 1730. године 517 гроша, а 1734. године 527 и по гроша.⁴³ Када се наведени подаци сумирају, може се рећи да је од Нишке области с Алексинцем и Ражњем годишње добијао око 700 гроша, од Лесковачког кадилука око 500 гроша, и од Топличке епархије, која је била у већој мери запустела током Рата Свете лиге свега око 200 гроша. Када се томе додају прилози који су сакупљани у црквеној кутији у вредности од око 200 гроша годишње, укупан приход митрополита Јоаникија могао би се проценити на око 1.600 гроша.⁴⁴

³⁹ *Тевтери*, 45.

⁴⁰ Љ. Чолић, *Турски документи за историју Српске православне цркве. Фонд Глише Елезовића*, Приштина 1996, 60-63.

⁴¹ *Тевтери*, 50, 53.

⁴² *Исто*, 54.

⁴³ *Исто*, 43, 57.

⁴⁴ *Исто*, 40, 42, 43, 50.

Дугови и камате

Владика Јоаникије своје белешке није водио систематично, па се трошкови владичанског двора могу само грубо проценити. Плате, цизја и васкршњи поклони за куваре, „момке“ и свештенике нису могли бити мањи од 200 гроша годишње. Таксе које је давао спахијама и наднице које је плаћао за радницима на економији у Нишу, Матејевцима и Врелу свакако су били већи од 100 гроша. Вероватно је око 200 гроша годишње трошено за поклоне утицајним Османлијама у граду и околини. Непознаница су лични трошкови за храну и одећу, као и начин и динамика уплата новчаних обавеза патријарху. Али његов највећи расход, који је темељно пореметио финансије епархије биле су обавезе према кредитору изградње катедралне цркве у Нишу — Димитрију из Костура.⁴⁵ Кредит за обнову храма закључила је нишка црквена општина, али чини се да кредит није био уредно отплаћиван, па је 1. марта 1727. године читав дуг на себе преузео владика. Детаљи финансијског посла нису довољно јасни, јер владика најпре говори о дугу од 4 кесе или 2.000 гроша, а нешто касније о 7 кеса или 3.500 гроша дуга. Исплата кредита довела је епархију у озбиљне финансијске невоље, што се може видети из следећих примера. Владика је 15. новембра 1727. и 9. фебруара 1728. године у две рате платио годишњу камату на позајмљени новац од 10 одсто, укупно 350 гроша. Наредне године за камату је дао једном 500 и други пут 300 гроша, а по јасакчији Мехмеду послао Димитрију још 1.100 гроша. Упркос томе, 1730. годину започео је с дугом од 6 кеса или 3.000 гроша и новом ратом камате од 300 гроша. Овакав притисак дугова присилио га је да закључује нове зајмове, па је већ у мају 1728. године од Хаџи-Дефтиног сина Јанакија узео 320 гроша с 10 одсто камате. Две године касније од Јанакија је под истим условима позајмио још 345 гроша. На позајмице су га нагониле и обавезе према патријарху Арсенију Јовановићу, који је сваке године уплаћивао државној благајни одсек Српске патријаршије од 70.000 аспри или 583,33 гроша. Стога је владика 27. априла 1730. године „поради мирије“ узајмио од Исака Костуранина 360 гроша и послао их патријарху у Пећ.⁴⁶ Три године касније, 9. априла 1733. године, за исту сврху је узајмио 310 гроша, док се у новембру исте године јавља као јемац за два патријархова дуга код хаџи Сулејмана од 558 и 358 гроша.⁴⁷

Садржај бележница митрополита Јоаникија сведочи о томе да је Нишка епархија у раздобљу од 1727. до 1734. године била у стању сталног финансијског дефицита. Годишњи приход од око 1.600 гроша био је довољан да се покрију трошкови за издржавање епископске резиденције и газдинства, као и да се измирују финансијске обавезе према држави и патријарху. Међутим, озбиљни финансијски проблеми настали су од тренутка када је Нишка епископија 1727. године преузела на себе дуг

⁴⁵ О позајмицама новца и кредитима у Османском царству вид. А. Фотић, *О фајди и аманету, XVI-XVIII век (и понешто о кредиту на османском Балкану)*, Поцофџаџ: Зборник радова у част Срђана Шаркића, Београд 2020, 423-446.

⁴⁶ Исто, 45.

⁴⁷ Исто, 54, 55.

Нишке парохије од 3.500 гроша. Кредит који је закључен код банкара Димитрија из Костура с каматом од 10%, епархија није могла да отплати из својих средстава, па је у наредним годинама закључила низ нових позајмица. Тако је све већи део епархијских прихода унапред трошен на исплате камата, док је епархија тонула све дубље под притиском дугова. Када је после смрти владике Јоаникија на његов положај ступио Георгије Поповић, дугови Нишке епархије били су већи од 5.000 гроша.

Бележнице митрополита Јоаникија драгоцен су извор који прилично јасно показује на који се начин Српска патријаршија уплела у дужничку кризу током прве половине XVIII века. У земљи испошћеној ратовима, притиснути тешким теретом верске нетрпељивости, српски архијереји нису имали снаге да сами уреде црквене прилике у епархијама од којих су им остале десетине запустелих и осиротелих села. Без подршке световне елите која би инвестирала значајан капитал у обнову црквене инфраструктуре, јерарси нису могли сами да одговоре озбиљним материјалним и политичким изазовима свога времена. Недорасли финансијским спекулантима који су често били православне вере, позајмљивали су у нужди скуп новац и постепено губили изворе својих редовних прихода. Три године после смрти владике Јоаникија Нишку и Топличку епархију поново су узнемириле зараћене војске. Аустријско-турски рат 1737–39. поново је одвео у Хабзбуршку монархију једног патријарха, а Нишку епархију је због „веље беде“ поново напустио један њен пастир. Овога пута Георгије Поповић. Катедрални храм Св. Николе претворен је у цамију и цео процес обнове, који је митрополита Јоаникија стајао толико труда, требало је да почне изнова. Немоћна да се избори с овим изазовима, Српска патријаршија је 1766. године изгубила своју аутокефалност.

ПРИЛОГ

Записи о именовањима нишких епископа у регистру Канцеларије епископских муката у Цариграду (ВОА, КК 2542, 26)

[ФАКСИМИЛ:]

[ТРАНСКРИПЦИЈА:]

Metropolitlik-i keferе-i vilâyet-i Niş ve tevâbi'hâ tâbi'-i patriklik-i İpek der-ühde-i Yanikiyos nâm râhib an-ref'-i Yeftimiye nâm râhib bâ-'arz-ı Kalinikos râhib patrik-i İpek ve bâ-fermân-i şerîf fi 25 Za sene 1113. Pişkeş-i kadîm 4.000 akçe.

*

Berât-ı cedîd-i sitâde berây-ı cülûs-ı hümayûn fi 10 R sene 1115

*

Berât-ı cedîd-i sitâde berây-ı cülûs-ı hümayûn fi 19 Ra sene 1143

*

Ref' şüde. Becâyeş Simeon râhib âmed bâ-'arz-ı hâl-ı Arsenios râhib patrik-i İpek ve bâ-telhîs ve bâ-fermân-i 'âlî fi 16 Ş sene 1143

*

Ref' şüde. Becâyeş mesfûr sâhib-i evvel Yanikios râhib âmed bâ-'arz-ı Mevlânâ Halil Efendi kâdî-ı Niş ve bâ-telhîs ve bâ-fermân-i 'âlî fi 21 M sene 1144

İpek patrikliğine tâbi' dört bin akçe berât pîşkeşi olan Niş vilâyeti keferesin metropolidliği otuz seneden mütecâviz Yanikiyos nâm râhibin üzerinde olup re'âyâ dahî kendisinden her vechile hoşnûd ve şükrân üzere olup ve hizmet-i lâzimesinde bir türlü kusûru olmamakla 'azlini icâb ider bir dürlü mahalline yoğiken İpek patriği mesfûrun hizmet-i lâzimesini edâya iktidârı yokdur deyü hilâf-ı inhâ ile ref' inden Simion râhibe tevcîh itdürüb gadr itmekle zikr olunan metropolidlik mesfûr Simion'un ref' inden sâhib-i evvel olan Yanikios nâm râhibe tevcîh ve ibkâ olunmak için Niş kâdîsı 'arz ve Niş muhâfazasında olan yerlü neferâtın ağaları mahzar ve Rumeli vâlisi vezîr-i mükerrem sa'âdetlü Hüseyin Paşa hazretleri mektûplarıyla i'lâm buyrultularıyla mukayyed olan pîşkeşi teslîm-i Hazîne-i 'Âmire itmek üzere tevcîh ve mahalline kayd ve berâtı virilmek telhîs olındıkda telhîs mücebince tevcîh ve mahalline kayd ve berâtı virilmek deyü fermân-ı 'âlî sâdır olmakla vech-i meşrûh üzere Simion râhibin ref' inden sâhib-i evvel mesfûr Yanikios râhibe şürûtiyla berât virilmiştir. Fî 21 M sene 1144

*

Mürd' şüde. Becâyeş Gorgi râhib âmed bâ-'arz-ı Arsenios râhib patrik-i kefer-i İpek ve bâ-fermân-i 'âlî fi 10 S sene 1148

[ПРЕВОД:]

Митрополија неверника области Ниша и подручних места, припада Патријаршији Пећи, у обавези монаха Јоаникија [који је именован на ту дужност] после смене монаха Јефтимија на основу представке пећког патријарха Калиника и царске заповести од 25. зулкадеа 1113. године (23. април 1702). Стари пешкеш: 4.000 акчи.

*

Узет нови берат због владаревог устоличења [на основу заповести од] 10. ребиулахира 1115. године (23. август 1703).

*

Узет нови берат због владаревог устоличења [на основу заповести од] 19. ребиулевела 1143. године (2. октобар 1730).

*

Смењен је. Уместо њега именован је монах Симеон на основу представке пећког патријарха Арсенија, сажетка молбе (телхиса) и узвишене заповести од 16. шабана 1143. године (24. фебруар 1731).

*

Смењен је. Уместо њега постављен је ранији митрополит (sâhib-i evvel), поменути монах Јоаникије, на основу представке нишког кадије, мевлане Халил ефендије, сажетка молбе (телхиса) и узвишене заповести од 21. мухарема 1144. године (26. јул 1731).

Митрополија неверника нишке области, која припада Пећкој патријаршији и [има разрезану] таксу (пешкеш) за берат од 4.000 акчи, више од 30 година је под [управом] монаха Јоаникија. Он у [плаћању својих] службених обавеза није имао никаквих пропуста, а и раја је на сваки начин била захвална и задовољна њиме. Пећки патријарх тражио је његову смену тврдећи да поменути није у стању да исплаћује своје обавезе, што никако не стоји. На основу неистините представке смењен је и наложено је да се [на његов положај] именује монах Симеон, чиме је начињена неправда. У представци нишког кадије, у извештају (махзар) јерлијских ага из нишке војне посаде и у писмима, одлукама и дописима румелијског валије, његове екселенције честитог и срећног везира Хусеин паше, [тражено је да се] у поменутој митрополији смени речени Симеон и да се именује и потврди ранији владика (*sâhib-i evvel*), монах Јоаникије. У сажетку молбе [тражено је] да царска благајна наплати прописани пешкеш и да се [изврши] именованье, да се [именованье] региструје на своје место и да се изда берат. Издато је наређење у којем се каже да се у складу са сажетком молбе [изврши] именованье, да се [именованье] региструје на своје место и да се изда берат. Пошто је на поменути начин монах Симеон смењен, претходном митрополиту, монаху Јоаникију, издаје се берат с одредбама [према којима ће се руководити у обављању дужности]. 21. мухарема 1144. године (26. јул 1731)

*

Умро је. Уместо њега је именован монах Ђорђе на основу представке монаха Арсенија, патријарха неверника Пећи и на основу узвишене заповести од 10. сафера 1148. године (2. јул 1735).

Nebojša S. Šuletić

(Institute for Balkan Studies SASA, Belgrade)

JOHNNICIUS, BISHOP OF NIŠ AND TOPLICA (1702–1734)

During the Holy League War (1683-1699), the Serbian Orthodox Church in the Ottoman Empire practically ceased to exist. Work on its reconstruction commenced in 1691 by Patriarch Callinicos I (1691–1710) completely depended on the population and economic recovery of devastated areas. One of the first collaborators he welcomed into the synod of the renewed Serbian Patriarchate was Bishop Johnnicus of Niš and Toplica (1702–1734). Based on the content of one unpublished Ottoman document - an excerpt from the protocol of the tax department *Piskopos Mukata'ası Kalemi* - the chronology of his church administration is accurately established in this article, as well as the previously unknown fact that Patriarch Arsenius Jovanović (1724–1748) was dissatisfied with the way the bishop managed finances in the Diocese of Niš and Toplica and appointed Bishop Symeon Popović to his position in 1731. Following the remonstrance of the Ottoman kadi and several officers of the garrison of Niš, the state authorities reversed this decree.

The data in the notebook kept by Bishop Johnnicus about his earnings, outgoings, and loans, confirm that the Diocese of Niš and Toplica was in a state of perpetual financial deficit. With an annual income of roughly 1,600 thalers, it was possible to maintain the episcopal household and economy and to settle financial obligations to the state and the patriarch.

However, in 1727, the Diocese of Niš and Toplica took responsibility for the debt of the Parish of Niš in the amount of 3,500 thalers, which had been spent on the construction of the only church in Niš at the time - the Cathedral of St. Nicholas. This loan was concluded with the banker Demetrius from Kastoria with an interest rate of 10%. As the diocese was unable to repay loans from its funds, the bishop made a series of new loans in the following years. Thus, an increasing part of the diocesan income was spent in advance on interest payments, while the diocese finances sank deeper and deeper under the weight of debts. When Bishop George took over the Diocese of Niš and Toplica in 1735, the debts of the diocese were more than 5,000 thalers. Sources indicate that other bishops similarly managed their finances, eventually leading to the Serbian Patriarchate's bankruptcy and its autocephaly abolition in 1766.